UO‘K 82

FOLKLOR XRONOTOPINING MIFOLOGIK-MISTIK TRANSFORMATSIYASI: A. FITRATNING “QIYOMAT” HIKOYASIDA ZAMON VA MAKON POETIKASI

Istamova Shoxida Maxsudovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
shoyka07@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi zamon va makon poetikasi asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi hikoyadagi vaqt va makon shakllarining folklor-mifologik hamda diniy tasavvurlar bilan aloqasini aniqlash va ularning badiiy funksiyalarini ochib berishdan iborat. Tahlil jarayonida xronotop, mifopoetika va chegaraviy makon nazariyalariga tayanildi. Fitratning mifologik-diniy modelni satirik-falsafiy ruhda qayta ishlab, real hayot va jamiyat muammolarini aks ettirgani ko‘rsatib beriladi. Natijada “Qiyomat”dagi xronotop an’anaviy qolip emas, balki transformatsiyalangan faol poetik tizim ekani va yozuvchining zamonaviy ijtimoiy tafakkur shakllantirish mahoratini namoyon etishi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *folklor xronotopi, xronotop, folklorizm, mifopoetika, mifologik makon, mifologik vaqt, metafizik makon, metafizik vaqt, chegaraviy makon, qiyomat, oxirat, narigi dunyo, mistik poetika, satirik-falsafiy talqin, A. Fitrat.*

МИФОЛОГО-МИСТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ХРОНОТОПА: ПОЭТИКА ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В РАССКАЗЕ А. ФИТРАТА "СУДНЫЙ ДЕНЬ"

Аннотация. *В данной статье на основе поэтики времени и пространства исследуется мифолого-мистическая трансформация фольклорного хронотопа в рассказе Абдурауфа Фитрата «Судный день» («Киёмат»). Цель исследования — определить связь форм пространства и времени с фольклорно-мифологическими и религиозными представлениями, а также раскрыть их художественные функции. Анализ опирается на теории хронотопа, мифопоэтики и пограничного пространства. Показано, что Фитрат перерабатывает мифолого-религиозную модель в сатирико-философском ключе для освещения реальных проблем общества. В результате доказывается, что хронотоп произведения является трансформационной поэтической системой, отражающей мастерство автора в связывании религиозных представлений с современным мышлением.*

Ключевые слова: *фольклорный хронотоп, хронотоп, фольклоризм, мифопоэтика, мифологическое пространство, мифологическое время, метафизическое пространство, метафизическое время, пограничное пространство, Судный день, загробный мир, потусторонний мир, мистическая поэтика, сатирико-философская интерпретация, А. Фитрат.*

MYTHOLOGICAL-MYSTICAL TRANSFORMATION OF THE FOLKLORE CHRONOTOPE: THE POETICS OF TIME AND SPACE IN A. FITRAT'S STORY “THE DAY OF JUDGMENT”

Abstract. *This article investigates the mythological and mystical transformation of the folkloric chronotope in Abdurauf Fitrat's short story "Judgment Day" ("Qiyomat") through the poetics of time and space. The study aims to identify the link between spatial-temporal forms and folkloric, mythological, and religious concepts, revealing their artistic functions. Utilizing theories of chronotope, mythopoetics, and liminal space, the paper demonstrates how Fitrat reinterprets religious models with a satiric-philosophical tone to reflect societal issues. The findings confirm that the chronotope in "Qiyomat" acts not as a rigid template, but as a dynamic poetic system illustrating the author's skill in connecting traditional beliefs with modern social thought.*

Keywords: *folkloric chronotope, chronotope, folklorism, mythopoetics, mythological space, mythological time, metaphysical space, metaphysical time, liminal space, Day of Judgment, afterlife, otherworld, mystical poetics, satirical-philosophical interpretation, A. Fitrat.*

Kirish. Badiiy asarda zamon va makonning o‘zaro munosabati voqelikni badiiy modellashtirish, syujet harakatini tashkil etish va obrazning mavjudlik holatini belgilashda muhim poetik vosita hisoblanadi.

Shu jihatdan xronotop tushunchasi adabiy matndagi vaqt va makonning oddiy yig‘indisini emas, balki ularning badiiy mazmun va shaklni belgilovchi uzviy birligini anglatadi. M.M. Baxtin xronotopni adabiyotda zamon va makon munosabatlarining badiiy ifodasi sifatida talqin qilib, uning syujet, janr va obrazlar tizimini shakllantirishdagi ahamiyatini asoslagan. Olim folklor xronotopini ham tarixiy poetikaning muhim masalalaridan biri sifatida ko‘rib, uning keyingi adabiy shakllardagi o‘zgarish va transformatsiyalarini tadqiq etish uchun nazariy zamin yaratadi.

Folklor xronotopida makon va zamon muayyan mifologik hamda madaniy mazmun bilan kodlanadi. Yo‘l, uy, o‘rmon, tog‘, suv, qabriston kabi makonlar, tun, tong, marosim va o‘tish holatlari esa qahramonning bir mavjudlik holatidan boshqasiga o‘tishini ifodalovchi poetik modellar sifatida namoyon bo‘ladi. Yozma adabiyotda bunday modellar o‘zining dastlabki ma’nosini saqlab qolishi bilan birga, yangi tarixiy-estetik sharoitda qayta semantizatsiyalanishi mumkin. Ayniqsa, real va g‘ayritabiiy borliq chegarasining buzilishi, tiriklik va o‘lim, bu dunyo va narigi dunyo munosabatlarining badiiy talqini folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasini yuzaga keltiradi.

XX asr o‘zbek adabiyotida Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi mazkur jarayonni kuzatish uchun alohida ahamiyatga ega. 1923-yilda yozilgan ushbu asarda qahramonning “u dunyo”dagi sarguzashtlari orqali real hayot bilan metafizik borliq o‘rtasidagi chegara o‘ziga xos badiiy shaklda namoyon qilinadi. Tadqiqotlarda hikoyaning mistik-fantastik tabiati, yumor va satira bilan uyg‘unligi hamda ramziy ma’nolarni ifodalashi qayd etilgan. Biroq asardagi “Qiyomat”, oxirat, narigi dunyo, tarozi, ko‘prik kabi obraz va makonlarning xronotopik tizimi, ularning folklor-mifologik ildizlari hamda zamon va makonning o‘zaro transformatsiyasi alohida poetik muammo sifatida yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi A. Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasini aniqlash, metafizik vaqt va makonning badiiy funksiyalarini ochish hamda ularning asarning satirik-falsafiy mazmunini shakllantirishdagi rolini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqotda xronotop, folklorizm va mifopoetika yondashuvlari asosida hikoyadagi real va metafizik makon, tarixiy va metafizik vaqt, shuningdek, ular o‘rtasidagi chegaraviy munosabatlar tahlil qilinadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi o‘zbek nasrida folklor-mifologik tafakkur bilan yangi davr badiiy-estetik qarashlarining o‘zaro sintezini namoyon etuvchi o‘ziga xos asarlardan biridir. Hikoya poetikasida qiyomat hodisasi oddiy diniy-mifologik motiv sifatida emas, balki insonning mavjudlik haqidagi tasavvurlarini, axloqiy mezonlarini va jamiyatdagi ma’naviy ziddiyatlarni qayta ko‘rib chiqish imkonini beruvchi murakkab xronotopik model sifatida namoyon bo‘ladi. Asarning badiiy qurilishida zamon va makon real hayot qonuniyatlari bilan cheklanmaydi; ular mifologik va mistik tasavvur doirasiga ko‘chib, o‘zining odatiy chegaralarini yo‘qotadi. Shu ma’noda “Qiyomat”dagi xronotopni folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi sifatida baholash mumkin.

Hikoyaning markaziy motivi bo‘lgan qiyomatning o‘zi vaqt kategoriyasining tubdan o‘zgarishini anglatadi. Kundalik hayotga xos bo‘lgan chiziqli vaqt — kecha, bugun va ertaga munosabati qiyomat xronotopida o‘z mohiyatini yo‘qotadi. Inson uchun odatiy bo‘lgan tarixiy vaqt o‘rnini abadiyat, oxirat va hukm vaqti egallaydi. Demak, qiyomat vaqti oddiy xronologik vaqt emas, balki barcha vaqt chegaralarini bir nuqtaga jamlovchi mifologik vaqtdir. Folklor va diniy-mifologik tafakkurda bunday vaqt ko‘pincha dunyoning odatiy tartibi buzilib, mavjudlikning asl mohiyati namoyon bo‘ladigan chegaraviy davr sifatida tasavvur qilinadi. Fitrat ana shu an’anaviy tasavvurni badiiy jihatdan qayta ishlab, uni inson va jamiyatni baholash mexanizmiga aylantiradi. “Qiyomat”da makon ham vaqt singari ko‘p qatlamli xarakterga ega. Real dunyo makonidan metafizik makonga o‘tish asarning badiiy strukturasidagi asosiy xususiyatlardan biridir. Yer, osmon, narigi dunyo, jannat, do‘zax va ular bilan bog‘liq boshqa tasavvuriy hududlar yagona poetik makon tizimini hosil qiladi. Bunday makonlar o‘rtasidagi chegaraning buzilishi hikoyaga mistik ruh bag‘ishlaydi. Shu bilan birga, ular folklor xronotopiga xos bo‘lgan “bu dunyo – u dunyo”, “tiriklik – o‘lim”, “ma’lum – noma’lum”, “insoniy – g‘ayritabiiy” kabi dual qarama-qarshiliklarni badiiy shaklda namoyon etadi.

Asarda makonning chegaraviy tabiati ayniqsa muhimdir. Qahramonning odatiy hayot makonidan tashqariga chiqishi shunchaki geografik siljish emas, balki uning mavjudlik haqidagi tasavvurining o‘zgarishidir. Liminal, ya’ni chegaraviy makon insonni odatiy hayot qoidalaridan ajratib, uni boshqa tartib hukmron bo‘lgan olamga olib kiradi. Folklor poetikasida qahramonning o‘rmon, g‘or, qabriston, tog‘, suv yoki boshqa chegara hududlariga kirishi ko‘pincha sinov bosqichining boshlanishini anglatadi. “Qiyomat”da esa bunday chegaraviylik metafizik darajaga ko‘tariladi: qahramon real borliqdan tashqaridagi olamga duch kelar ekan, uning oldida nafaqat makon, balki mavjudlikning o‘zi haqidagi savollar paydo bo‘ladi.

Fitratning muhim badiiy yutug‘i shundaki, u mifologik makonni o‘z holicha tasvirlash bilan cheklanmaydi. Mifologik makon asarda ijtimoiy va axloqiy voqelikni ko‘rsatuvchi ko‘zgu vazifasini bajaradi. Qahramonning g‘ayritabiiy olamga tushishi orqali aslida real hayotdagi inson, uning xatti-harakati,

e’tiqodi, dunyoqarashi va jamiyatdagi munosabatlari baholanadi. Shu sababli hikoyadagi mistik makon real makondan uzilgan alohida badiiy olam emas. Aksincha, u real hayotning yashirin mohiyatini ochib beradigan metaforik makondir.

Bu xususiyat Fitratning satirik-estetik pozitsiyasini ham belgilaydi. “Qiyomat”dagi mistik vaziyatlar, g‘ayritabiiy hodisalar va metafizik makonlar qo‘rqitish yoki faqat hayrat uyg‘otish uchun xizmat qilmaydi. Ular orqali muallif insonning dunyoqarashidagi ziddiyatlar, rasmiyatchilik, jaholat, ma’naviy sustlik va ijtimoiy illatlarni kinoyaviy tarzda fosh etadi. Shunday qilib, mifologik xronotop satirik xronotopga transformatsiyalanadi. Ya’ni “u dunyo” makoni aslida “bu dunyo”dagi muammolarni yanada aniqroq ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Hikoyada “teskari dunyo” tamoyilining mavjudligi ham e’tiborga molik. Folklor an’analarida odatiy tartibning vaqtincha buzilishi orqali yashirin haqiqat yuzaga chiqariladi. “Qiyomat”da ham insonning dunyodagi mavqei va uning kundalik hayotdagi xatti-harakatlari boshqa bir — metafizik mezon asosida qayta baholanadi. Natijada jamiyatda muhim hisoblangan ayrim qadriyatlar o‘z ahamiyatini yo‘qotishi, aksincha, e’tibordan chetda qolgan axloqiy mezonlar muhimlashishi mumkin. Bu esa qiyomat xronotopini axloqiy hukm makoni sifatida shakllantiradi.

Asarda g‘ayritabiiy mavjudotlar va mifologik obrazlar ham xronotopning mazmunini belgilovchi faol komponent sifatida namoyon bo‘ladi. Ular oddiy fantastik personajlar emas, balki turli olamlar o‘rtasidagi vositachilar sifatida xizmat qiladi. Inson va g‘ayritabiiy mavjudotning uchrashuvi natijasida real va metafizik olam o‘rtasidagi chegara yanada noaniqlashadi. Bu holat folklor xronotopining asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lgan ikki olamning tutashuvini yuzaga keltiradi. Biroq Fitrat mazkur an’anaviy modelni zamonaviy nasrga olib kirar ekan, undan ijtimoiy-estetik maqsadlarda foydalanadi.

“Qiyomat”ning xronotopik tizimida yana bir muhim jihat — makonning qahramon ongiga ta’siridir. G‘ayrioddiy makon qahramonning oddiy idrok chegaralarini buzadi va uni yangi haqiqat bilan to‘qnashishga majbur etadi. Shuning uchun makon hikoyada passiv fon emas, balki syujetni harakatga keltiruvchi va qahramonning ichki holatini o‘zgartiruvchi poetik kuchdir. Mifologik makon qanchalik kengaysa, qahramonning dunyo haqidagi tasavvuri ham shunchalik o‘zgaradi. Shu tariqa, Fitrat “Qiyomat”da folklor va diniy-mifologik tasavvurlardan ijodiy foydalanib, o‘ziga xos mifologik-mistik xronotop yaratadi. Ushbu xronotopning asosiy belgilarini real va metafizik makonning tutashuvi, tarixiy va abadiy vaqtning almashinuvi, tiriklik va oxirat chegarasining buzilishi, g‘ayritabiiy mavjudotlar bilan inson olamining to‘qnashuvi hamda “teskari dunyo” modeli tashkil etadi. Eng muhimi, Fitrat an’anaviy mifologik materialni zamonaviy ijtimoiy tafakkur bilan birlashtiradi. Natijada qiyomat obrazi faqat oxirat hodisasi emas, balki inson va jamiyatning ma’naviy holatini tekshiruvchi badiiy mezonga aylanadi. Demak, “Qiyomat”dagi xronotop folkloriy-mifologik asosdan oziqlangan holda mistik va satirik mazmun bilan boyiydi hamda o‘zbek nasrida an’anaviy mifologik tasavvurlarning modern badiiy tafakkur doirasida qayta talqin etilgan yorqin namunalaridan birini yuzaga keltiradi.

Muhokama va natijalar. Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi, avvalo, real hayot makonining metafizik makon bilan tutashuvi va tarixiy vaqtning mifologik vaqtga aylanishida namoyon bo‘ladi. Asarda qiyomat hodisasi oddiy syujet hodisasi sifatida emas, balki mavjudlikning barcha chegaralarini qayta tashkil etuvchi universal xronotopik vaziyat sifatida shakllantiriladi. Bunda inson yashayotgan real olam bilan oxirat olami o‘rtasidagi chegara nisbiylashadi. Natijada makonning geografik o‘lchami o‘rnini uning semantik va metafizik o‘lchami egallaydi. Shu jihatdan “Qiyomat”dagi makonni faqat voqealar kechadigan muhit sifatida emas, balki qahramonning dunyoqarashini o‘zgartiruvchi faol badiiy kategoriya sifatida baholash mumkin.

Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy jihatlardan biri shundaki, hikoyadagi mifologik makon ikki xil funksiyani bajaradi. Birinchidan, u folklor va diniy-mifologik tasavvurlardan kelib chiqqan “bu dunyo – u dunyo” qarama-qarshiligini yaratadi. Ikkinchidan, ushbu ikki olamning o‘zaro tutashuvi orqali real hayotdagi ijtimoiy-ma’naviy muammolarni ko‘rsatish imkonini beradi. Demak, Fitrat mifologik makonni real voqelikdan qochish vositasi sifatida emas, aksincha, real voqelikni yanada keskinroq anglash vositasi sifatida qo‘llaydi.

Xronotopning bunday qurilishi folklor an’analaridagi chegaraviy makon konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Folklor asarlarida qahramonning bir makondan ikkinchi makonga o‘tishi ko‘pincha uning sinovdan o‘tishi yoki boshqa mavjudlik bosqichiga kirishini anglatadi. “Qiyomat”da esa bu model kengayib, metafizik darajaga ko‘tariladi. Qahramon uchun mavjud bo‘lgan makoniy chegaralar buziladi va uning oldida ilgari idrok etib bo‘lmaydigan olam namoyon bo‘ladi. Shu tariqa chegaradan o‘tish motivi xronotopik transformatsiyaning asosiy mexanizmlaridan biriga aylanadi.

Hikoyadagi vaqt modeli ham xuddi shunday transformatsion xususiyatga ega. Oddiy hayotdagi vaqtning davomiyligi qiyomat xronotopida o‘zgaradi. “Qiyomat” vaqti insonning kundalik vaqt tasavvuriga

bo‘ysunmaydi. U tarixiy vaqtni yakunlovchi va ayni paytda yangi metafizik tartibni boshlovchi vaqt sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun asardagi vaqtni “yakunlovchi vaqt” deb ham talqin qilish mumkin. Bu vaqt dunyoning mavjud tartibini tugatish bilan birga, insonning o‘z hayoti va amallariga yangicha nazar bilan qarashini ta’minlaydi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, Fitratning xronotopdan foydalanishidagi eng muhim jihat — mifologik modelning satirik mazmun bilan to‘ldirilishidir. Qiyomat va oxirat kabi jiddiy diniy-mifologik tushunchalar asarda ijtimoiy voqelikni baholashning badiiy vositasiga aylanadi. Muallif uchun narigi dunyo haqidagi tasavvur real hayotdagi insonning xatti-harakatlarini tekshirish imkonini beradigan o‘ziga xos “mezon makoni” vazifasini bajaradi. Shu sababli hikoyadagi mistik hodisalar ortida real ijtimoiy mazmun mavjud.

Bu holat asarning janriy tabiatini ham murakkablashtiradi. “Qiyomat”ni faqat fantastik yoki mistik hikoya sifatida baholash uning badiiy mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Chunki asardagi fantastik-mifologik qatlam satira, kinoya va ijtimoiy tanqid bilan uzviy bog‘langan. Mistiklik shaklni, satira esa mazmunni harakatga keltiruvchi asosiy estetik kuchlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan xronotop ushbu ikki qatlamni birlashtiradi: g‘ayritabiiy makon va vaqt orqali real hayotning muammolari ko‘rsatiladi.

“Qiyomat” xronotopida “teskari dunyo” tamoyilining mavjudligi ham muhim natijalardan biridir. Teskari dunyo modelida odatiy ijtimoiy va axloqiy mezonlar o‘zgaradi, insonning asl qiyofasi esa boshqa sharoitda namoyon bo‘ladi. Fitrat ushbu imkoniyatdan foydalanib, jamiyatda tabiiy yoki odatiy deb qabul qilinadigan holatlarni boshqa rakursdan ko‘rsatadi. Natijada o‘quvchi real hayotdagi munosabatlarni qiyomat va oxirat mezoni orqali qayta baholashga majbur bo‘ladi. Demak, mifologik xronotop tanqidiy tafakkurni faollashtiruvchi vositaga aylanadi.

Quyidagi jadval “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining qanday transformatsiyaga uchraganini tizimli ravishda ko‘rsatadi:

1-jadval.

Xronotop belgisi	Folklor-mifologik asos	“Qiyomat”dagi transformatsiyasi	Badiiy-estetik funksiyasi
Makon	Bu dunyo va u dunyo qarama-qarshiligi	Real va metafizik makonning tutashuvi	Inson mavjudligini qayta baholash
Vaqt	Qiyomat, oxirat va abadiyat vaqti	Tarixiy vaqtning metafizik vaqtga aylanishi	Dunyo tartibining yakunlanishini ifodalash
Chegara	Tiriklik va o‘lim, inson va g‘ayritabiiy olam chegarasi	Chegaraning buzilishi va olamlararo o‘tish	Qahramonning sinov holatini yaratish
Qiyomat	Kosmologik yakun va ilohiy hukm	Ijtimoiy-ma’naviy hukm timsoli	Jamiyat va insonni tanqidiy baholash
Mifologik makon	Jannat, do‘zax, oxirat olami	Satirik-ijtimoiy mazmun bilan boyitilgan makon	Real hayotdagi illatlarni ochish
G‘ayritabiiy obrazlar	Farishta, jin va boshqa mifologik mavjudotlar	Badiiy-satirik funksiyaga ega obrazlar	Inson xatti-harakatini baholash
Teskari dunyo	Oddiy tartibning buzilishi	Ijtimoiy va axloqiy mezonlarning qayta joylashuvi	Kinoya va satirani kuchaytirish
Qahramon	Chegarani kesib o‘tuvchi folklor qahramoni	Metafizik tajriba orqali anglashga erishuvchi inson	Ruhiy-ma’naviy o‘zgarishni ko‘rsatish
Mistiklik	G‘ayritabiiy hodisa va narigi dunyo tasavvuri	Zamonaviy ijtimoiy mazmun bilan uyg‘unlashish	Sirli muhit yaratish va tanqidni kuchaytirish
Satira	Folklordagi kulgi va kinoya an’anasi	Mifologik voqelik orqali ijtimoiy tanqid	Jaholat va ma’naviy illatlarni fosh etish

Jadvaldan ko‘rinadiki, Fitrat folklor xronotopining asosiy elementlarini shunchaki takrorlamaydi, balki ularni yangi badiiy funksiyaga moslashtiradi. Xususan, “bu dunyo – u dunyo” modeli asarda faqat mifologik tasavvurni ifodalash bilan cheklanmay, real ijtimoiy hayotni baholash mexanizmiga aylanadi. Qiyomat va oxirat vaqti esa insoniyat tarixining yakunini bildirishdan tashqari, insonning ma’naviy holatini sinovdan o‘tkazuvchi vaqt sifatida ishlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari xronotopning makon + vaqt + qahramon uchligi asosida ishlashini ko‘rsatadi. Agar metafizik makon bo‘lmasa, qahramonning odatiy idrok chegarasidan chiqishi yuz bermaydi; agar qiyomat vaqti bo‘lmasa, real va mifologik olamlar o‘rtasidagi chegaraning buzilishi to‘liq namoyon bo‘lmaydi; qahramon esa ushbu ikki kategoriyaning kesishgan nuqtasida turib, o‘quvchini ham metafizik tajriba bilan yuzlashtiradi. Shunday qilib, xronotop hikoyaning kompozitsion tuzilishini birlashtiruvchi asosiy poetik mexanizmlardan biriga aylanadi.

Umuman, “Qiyomat”dagi folklor xronotopining transformatsiyasini **“mifologik → mistik → satirik-ijtimoiy”** rivojlanish modeli asosida tavsiflash mumkin. Mifologik asos asarning syujet va makon tizimini belgilaydi; mistik qatlam voqelikning g‘ayritabiiyligini ta’minlaydi; satirik-ijtimoiy qatlam esa ushbu mifologik-mistik materialga zamonaviy ma’no beradi. Shu jihatdan Fitratning yangiligi folklor va mifologiya materialidan foydalanishning o‘zida emas, balki uning semantik imkoniyatlarini modern badiiy tafakkur asosida qayta tashkil etishida namoyon bo‘ladi.

Natijada “Qiyomat” hikoyasidagi xronotop oddiy makon-zamon birligi darajasidan chiqib, inson, jamiyat, axloq, e’tiqod va mavjudlik masalalarini birlashtiruvchi murakkab poetik tizimga aylanadi. Uning mifologik-mistik tabiati asarning sirli va g‘ayritabiiy ruhini belgilasa, satirik yo‘nalishi bu sirli olamni real hayot muammolari bilan bog‘laydi. Aynan shu sintez Fitrat hikoyasining badiiy o‘ziga xosligini va folklor xronotopining zamonaviy o‘zbek nasridagi transformatsion imkoniyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Xulosa. Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, asarda folklor xronotopi an’anaviy ko‘rinishda takrorlanmaydi, balki yozuvchining zamonaviy badiiy tafakkuri asosida mifologik-mistik va satirik-ijtimoiy mazmun kasb etgan yangi poetik tizimga aylantiriladi. Hikoyada qiyomat, oxirat, narigi dunyo, g‘ayritabiiy mavjudotlar va metafizik makon kabi folklor-diniy tasavvurlar syujetning tashqi bezagi emas, balki inson va jamiyat mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi faol badiiy vositalardir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, “Qiyomat”dagi xronotopning asosiy xususiyati real va metafizik olamlar o‘rtasidagi chegaraning buzilishi bilan belgilanadi. Bu jarayonda makon oddiy geografik muhitdan chiqib, insonning mavjudlik haqidagi tasavvurlarini sinovdan o‘tkazuvchi semantik maydonga aylanadi. Xuddi shuningdek, qiyomat vaqti ham oddiy xronologik vaqt emas, balki tarixiy vaqtni yakunlovchi, insonning o‘tgan hayoti va amallariga yakuniy baho beruvchi mifologik-axloqiy vaqt sifatida namoyon bo‘ladi.

Fitratning badiiy mahorati, ayniqsa, an’anaviy mifologik modelni satirik tafakkur bilan birlashtirishida ko‘rinadi. “U dunyo” tasviri aslida “bu dunyo”ning ma’naviy-ijtimoiy muammolarini ochib berish uchun xizmat qiladi. Shu sababli hikoyadagi mistik makon real voqelikdan uzilgan xayoliy hudud emas, balki jamiyat va insonning asl qiyofasini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos badiiy “ko‘zgu” vazifasini bajaradi. Qiyomat xronotopi orqali insonning e’tiqodi, axloqi, dunyoqarashi va ijtimoiy xatti-harakatlari qayta baholanadi.

Shuningdek, asarda folklorga xos chegaraviylik va “teskari dunyo” tamoyillarining modern talqini kuzatiladi. Odatdagi makon va vaqt tartibining buzilishi qahramonni yangi mavjudlik sharoitiga olib kiradi. Natijada real hayotda odatiy deb qabul qilingan tushunchalar boshqa mezon asosida baholanadi. Bu esa xronotopning nafaqat syujetni tashkil etuvchi, balki tanqidiy tafakkurni shakllantiruvchi poetik mexanizm ekanini ko‘rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopi mifologik asos → mistik makon-zamon → satirik-ijtimoiy talqin tamoyili asosida transformatsiyalangan. Yozuvchi xalq va diniy-mifologik tasavvurlardagi an’anaviy obraz, motiv va makonlarni zamonaviy ijtimoiy tafakkur bilan uyg‘unlashtirib, ularning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada qiyomat hodisasi faqat oxirat haqidagi tasavvur emas, balki inson va jamiyatning ma’naviy holatini baholash, mavjud tartiblarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqish hamda ezgulik va yovuzlik mezonlarini ochib berish vositasiga aylanadi.

Shu jihatdan “Qiyomat” hikoyasi o‘zbek nasrida folklor-mifologik tafakkurning zamonaviy badiiy-estetik tizimga integratsiyalashuvini ko‘rsatuvchi muhim namuna bo‘lib, undagi xronotop makon va zamonning oddiy birligi emas, balki mif, mistika, satira va ijtimoiy tafakkurni birlashtiruvchi murakkab poetik kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Fitratning xronotopik modeli folklor an’analarining zamonaviy adabiyotda yo‘qolib ketmasdan, aksincha, yangi ma’no va funksiyalar bilan qayta yashashini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 234–407.

2. Берендеева М. С. Структурные особенности религиозной концептосферы: на материале концептов жертвоприношение, молитва и подвиг: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Новосибирск, 2015. – 26 с.

3. Бессонов И. А. Русская народная эсхатология: история и современность / И. А. Бессонов. – Москва: Гнозис, 2014. – 336 с.

4. Брэдшоу Д. Божественная литургия как мистический опыт / Д. Брэдшоу // Философия религии: альманах. – 2015. – № 2014-2015. – С. 106–123.

5. Домашнев А. И. Интерпретация художественного текста / А. И. Домашнев, И. П. Шишкина, Е. А. Гончарова. – Москва: Просвещение, 1989. – С. 81–86.

6. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: муаллиф, жанр, хронотоп / У. Жўрақулов. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 356 б.

7. Йўлдошев Қ. Бадиий таҳлил асослари / Қ. Йўлдошев. – Тошкент: Kamalak, 2016. – 306 б.

8. Қурбонова Н. Нореал ҳаёт тасвирида образ ва хронотоп (Данте Алигьери ва Абдулла Орипов ижоди мисолида): филол. фан. бўйича фалс. док. (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2020. – 141 б.

9. Умарова М. Тарихий драмада бадиий вақт: Шекспир ва Фитрат: монография / М. Умарова. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2013. – 130 б.

10.Fitrat A. Qiyomat // Tanlangan asarlar. 5 jildlik. 1-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 256 b.